

Vad fick 1600-talets arbetare i lön?

JONAS LINDSTRÖM *Uppsala universitet*

JAN MISPELAERE *Uppsala universitet*

I vilken utsträckning fick tjänstefolk, tillfälliga arbetare, bruksarbetare och byggnadsarbetare under 1600-talet ut sina nominella löner i pengar? I vilken mån fick de varor eller någonting annat? Utifrån brev, domböcker och räkenskaper från tre olika arbetsplatser i 1600-talets Sverige visar uppsatsen att skillnaderna var stora, också på individnivå. Lönerna var inte enhetliga eller traditionsbundna, utan flexibla och förhandlingsbara.

Historisk forskning om löner har främst handlat om kvantitativa undersökningar av variationer i lönenivåer, över tid och mellan olika grupper. Genom att konstruera långa tidsserier utifrån bevarade uppgifter om löners nominella värden och sätta dem i relation till utvecklingen av spannmålspriser eller andra mått på levnadskostnader, har man bland annat visat på en hög grad av tröghet i lönesättningen samt fallande eller stagnerande reallöner under den tidigmoderna perioden. Jämförelser mellan mäns och kvinnors löner har visat på stora skillnader.¹

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

1. T.ex. Jan Luiten van Zanden, "Wages and the Standard of Living in Europe, 1500–1800", *European Review of Economic History* 3:2 (1999); Johan Söderberg, "Long-Term Trends in Real Wages of Labourers", i Rodney Edvinsson, Tor Jacobson & Daniel Waldenström (red.), *Exchange Rates, Prices, and Wages, 1277–2008* (Stockholm 2010); Jane Humphries & Jacob Louis Weisdorf, "The Wages of Women in England, 1260–1850", *Journal of Economic History* 75:2 (2015).

Fil. dr Jonas Lindström, f. 1977, och fil. dr Jan Mispelaere, f. 1965, är båda forskare vid Historiska institutionen i Uppsala. Deras forskning rör obesuttnas försörjning i 1600-talets Sverige samt genus och arbete i tidigmodern tid och har finansierats av Vetenskapsrådet respektive Stiftelsen Kempe-Carlgrenska fonden, Stiftelsen Nordins Fond samt Landsprosten Erik Anderssons Fond. De har tidigare publicerat tillsammans "Genus, arbete och hushåll bland jordfattiga på landsbygden", i *Levebröd: Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning?* (Uppsala 2011).

E-post: jonas.lindstrom@hist.uu.se, jan.mispelaere@bredband.net

Medan man inom denna forskning har lagt stor vikt vid nominella löner, vilka i regel betraktats som penninglöner, har andra, mer kvalitativt inriktade undersökningar i stället betonat att penninglönen, ifall den överhuvudtaget förekom, bara utgjorde en liten del av det tidigmoderna lönesystemet. Lönearbetet ingick i ett komplext nät av relationer och åtaganden, kopplat till sådant som arbetsdelningen inom hushåll, samhällets tillgång till pengar, kreditrelationer och fördelningen av markrättigheter. Därmed har den kvantitativa forskningen kritiserats för en alltför förenklad bild av såväl lönearbetet som lörens relation till levnadsstandarden.²

Det är 1600-talets nominella löner som står i fokus för denna artikel. Syftet är dock inte att studera lönenivåer, utan vad som faktiskt betalades ut. I stället för att behandla lönen som en enhet, vilken skulle kunna uttryckas i till exempel pengar, silver eller mängd spannmål, kommer vi att bryta upp den i dess beståndsdelar. I centrum står således den lön som i 1664 års tjänstehjonsstadga uttrycktes som "penningar, eller penningvärde".³ Som Michael Sonenscher har framhållit med anledning av 1700-talets Paris, fanns en skillnad mellan den summa pengar som angavs i lönenivån och den summa som faktiskt betalades ut.⁴ Det gör inte penninglönen ointressant – tvärtom. Det är just dess variation, vilken kommer av att lönesystemet var sammankopplat med andra sociala relationer och andra system för utbyte av varor och tjänster, som gör tidigmoderna löner till ett intressant studieobjekt.

Trots att det är väletablerat att löner under tidigmodern tid handlade om så mycket mer än reda pengar, vet vi mycket lite om hur ersättningar för arbete såg ut i praktiken och vad som faktiskt betalades ut.⁵

2. T.ex. John Granlund, "Avlöningsformer", i Andreas Lindblom (red.), *Arbetaren i helg och söcken: Kulturhistoriska studier II. Vardag och fest* (Stockholm 1944); Michael Sonenscher, "Work and Wages in Paris in the Eighteenth Century", i Maxine Berg, Pat Hudson & Michael Sonenscher (red.), *Manufacture in Town and Country Before the Factory* (Cambridge 1983); Peter Scholliers & Leonard Schwarz (red.), *Experiencing Wages: Social and Cultural Aspects of Wage Forms in Europe since 1500* (New York & Oxford 2003); Thijs Lambrecht, "Reciprocal Exchange, Credit and Cash: Agricultural Labour Markets and Local Economies in the Southern Low Countries during the Eighteenth Century", *Continuity and Change* 18:2 (2003).

3. *Kongl. Maj:tz Stadga och Påbud, om Tienstefolck och Legohion, 1664*, § 7. I detta och samtliga citat har stavningen moderniserats.

4. Sonenscher (1983) s. 158.

5. Peter Scholliers & Leonard Schwarz, "The Wage in Europe since the Sixteenth Century", i Peter Scholliers & Leonard Schwarz (red.), *Experiencing Wages: Social and Cultural Aspects of Wage Forms in Europe since 1500* (New York & Oxford 2003) s. 6–7; Lambrecht (2003) s. 238.

Denna artikel ska ses som ett bidrag till ökad empirisk kunskap på området. Därmed vill vi medverka till såväl större förståelse av den verklighet, som döljer sig bakom de långa löneserierna, som till beskrivningen av de vidare ekonomiska och sociokulturella system, som lönerna och lönearbetet var en del av.

Att lönearbete och löner under tidigmodern tid är relativt litet studerat torde delvis bero på att lönearbete betraktats som en ganska marginell företeelse i ett samhälle, som i hög grad präglades av självhushållning. Antagandet gäller särskilt förhållandena på landsbygden.⁶ Redan på 1600-talet, då källmaterialet möjliggör mer djupgående studier, var dock en ansenlig del av den svenska landsbygdsbefolkningen beroende av löner för sin försörjning. Dels fanns den stora gruppen av tjänstefolk, drängar och pigor som under ungdomen och de tidiga vuxenåren arbetade i andra hushåll, dels fanns anställda vid gods, gruvor och bruk och dels var det många som utökade sina inkomster från små jordbruk med tillfälliga arbeten.

Vår frågeställning är enkel: hur ersattes arbete under 1600-talet? Vem fick vad och i vilka proportioner? Det empiriska underlaget utgörs i huvudsak av tre olika lönelistor: gårdsräkenskaper från Ramnäs bruk 1674–1690, räkenskaper från Sala silvergruva 1602–1603 samt 1668 års byggräkenskaper från Öster Malma, en herrgård utanför Nyköping. Det rör sig om olika grupper av arbetare, om olika tider och om olika platser. Syftet är inte att skapa aggregerad statistik, utan att visa på mångfalden i löneutbetalningarna. Urvalet av räkenskaper baserar sig på deras kvalitet: de valda lönelistorna tillåter oss att, vid en relativt tidig tidpunkt, i detalj studera vad som faktiskt betalats ut till vem. Material har också hämtats från andra, liknande räkenskaper och från domböcker. Men vi börjar med en samling brev från Almö, en herrgård strax utanför Västerås, för att ta avstamp för en mer allmän diskussion om vad som bestämde lönernas utformning.

6. Denna uppfattning har även präglat forskningen om tidigt kapitalistiska områden som England och Holland, se Bas J. P. van Bavel, "Rural Wage Labour in the Sixteenth-Century Low Countries: An Assessment of the Importance and Nature of Wage Labour in the Countryside of Holland, Guelders and Flanders", *Continuity and Change* 21:1 (2006) s. 38.

Löneförhandlingar

I ett brev till godsets ägare, Gustav Adolf de la Gardie (1647–1695), bad gårdsfogden på Almö om tillstånd att få sälja den ull som under året producerats vid gården. Pengarna från försäljningen behövdes, skrev fogden, för att avlöna gårdens anställda; ”de gå och låta på mig var dag om sin lön”.⁷ Ett knappt år senare, i september 1680, ställde samma fogde frågan på nytt. Almös anställda ”vilja nu i denna tiden hava sin lön och inga medel har jag i handen”. Flera av dem hade lön inestående från förra året. Fogden var bekymrad: ”jag kan snart ingen dräng få eller piga, ty vart år samma klagan om deras lön”. Nu när fred rådde i landet, fortsatte fogden, sökte sig tjänstefolket hellre till bönderna. Där var lönerna bättre.⁸

Breven från fogden på Almö visar tydligt att lönens utbetalning – vad som betalades ut men också när – var föremål för förhandling. Förhandling är ett begrepp som använts för att beskriva tidigmoderna relationer av en rad olika slag, inklusive lönearbetet.⁹ Förhandling innebär att utgången inte är given. Samtidigt sker den utifrån vissa givna förutsättningar. Förhandlingen äger rum i en specifik situation, utifrån praktiska omständigheter, men också utifrån samhälleliga föreställningar, om genus och stånd till exempel. Förhandlingen sker också inom ramen för en maktrelation, där parternas positioner sällan är jämnstarka. De är heller inte oföränderliga. I Almöfogdens fall hade dennes förhandlingsposition försämrats i och med sin tidigare oförmåga att avlöna sina anställda, men också på grund av det nya politiska läget. I fredstid kunde herrgårdarnas förmåga att skydda sitt tjänstefolk mot krigstjänst inte längre användas som konkurrensmedel i kampen om arbetskraften.

Inom tidigare forskning har tidigmoderna löner betraktats utifrån en patriarkal samhällsideologi. Slutsatserna har varierat. För Sveriges del har Börje Harnesk hävdat att såväl statsmakten som husbönderna föredrog att tjänstefolkets löner betalades ut kontant framför att de fick naturaförmåner, som utsäde eller egna kreatur. Resurser av det senare

7. Brev från befallningsman Gunnar Isaksson till greve Gustaf Adolf de la Gardie, dat. Almö 9/11 1679, vol. 435, Tidöarkivet (TA), Riksarkivet (RA).

8. Brev från befallningsman Gunnar Isaksson till bokhållare Anders Frigel, dat. Almö 19/9 1680, vol. 435, TA, RA.

9. Reinhold Reith, ”The Making of Wages and Attitudes towards Labour in the Crafts in Early Modern Central Europe”, i Josef Ehmer & Catharina Lis (red.), *The Idea of Work in Europe: From Antiquity to Modern Times* (Farnhem 2009).

slaget gav nämligen tjänstehjon möjlighet till självständigt arbete för egen räkning, vilket stod i strid med deras underordnade position i hushållet.¹⁰ Torsten Meyer har istället, utifrån tysk hushållningslitteratur, pekat på rädslan för att tjänstefolkets tillgång till kontanter skulle kunna leda till att de konsumerade på ett sätt som inte passade deras sociala position.¹¹

Också traditionens roll har betonats. Lönenivåernas trögrörlighet har till exempel förklarats med traditionens makt. Dessutom antogs länge att lönerna betalades ut på det sätt som sedvänjan bjöd, vilket var i enlighet med synen på det förindustriella samhället som statiskt och traditionsbundet.¹² I John Granlunds översikt över avlöningsformer i äldre tider var det just traditionen och dess regionala variationer, som stod i centrum. Visserligen noterade Granlund att det fanns gott om exempel på tillfälliga och pragmatiska lösningar, men han koncentrerade framställningen på avlöningsformer ”med fast tradition”.¹³ Inom nyare forskning har traditionsbegreppet problematiserats. Förment traditionella rättigheter har visat sig ha varit föränderliga och ofta själva föremål för förhandling.¹⁴ Enligt Craig Muldrew var den nominella lönenivåns trögrörlighet snarare pragmatisk. Den fungerade som utgångspunkt för förhandlingar om mer konkreta betalningsmedel och användningen av en sedvanemässig bestämd lönenivå underlättade beräkningar och bokföringen.¹⁵

En ytterligare faktor som betonats är bristen på kontanta medel under tidigmodern tid. Också i England och Flandern – två vad vi uppfattar som starkt monetariserade ekonomier – saknades i regel kontanter.¹⁶

10. Börje Harnesk, *Legofolk: Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige* (Umeå 1990) s. 138–148.

11. Torsten Meyer, ”Cultivating the Landscape: The Perception and Description of Work in Sixteenth- to Eighteenth-Century German ‘Household Literature’ (Hausväterliteratur)”, i Ehmer & Lis (red.) (2009) s. 243.

12. Harald Deceulaer, ”Institutional and Cultural Change in Wage Formation: Port Labour in Antwerp (Sixteenth–Eighteenth Centuries)”, i Peter Scholliers & Leonard Schwarz (red.), *Experiencing Wages: Social and Cultural Aspects of Wage Forms in Europe since 1500* (New York & Oxford 2003) s. 28.

13. Granlund (1944) s. 143.

14. Andy Wood, *The Memory of the People: Custom and Popular Senses of the Past in Early Modern England* (Cambridge 2013).

15. Craig Muldrew, *Food, Energy and the Creation of Industriousness: Work and Material Culture in Agrarian England, 1550–1780* (Cambridge 2011) s. 233.

16. Craig Muldrew & Stephen King, ”Cash, Wages and the Economy of Makeshifts in England, 1650–1800”, i Peter Scholliers & Leonard Schwarz (red.), *Experiencing Wages: Social and*

Situationen vid Almö var således långt ifrån unik. Sextio år tidigare, 1619, hade gruvfogden vid Sala silvergruva suttit och väntat på att få pengar översända så att han kunde ersätta sina anställda.¹⁷ Vid Ljusnedals kopparverk skulle arbetarna enligt kontrakt få ut en tredjedel av sin lön i pengar, men enligt den klagoskrift som arbetarna riktade till bruksägarna 1697 hade de sällan eller aldrig sett till några kontanter.¹⁸ Även om pengar efterfrågades, av båda parter, var de praktiska omständigheterna avgörande.

Löneutbetalningarna betingades också av den ojämna tillgången på andra varor. Almö led ofta brist på matvaror som kött, fisk och salt; "folket gå och kräva sin lön och inte har jag mat åt dem", skrev gårdens fatburshustru, tillika gårdsfogdens hustru, år 1680 och bad om pengar att köpa kött i Stockholm för.¹⁹ En mer permanent lösning på bristande tillgångar utvecklades redan under medeltiden vid bruken. Då de ofta låg i mindre bördiga skogsområden var deras anställda beroende av ständiga matleveranser. Dessa ombesörjdes av bruken varpå arbetarna kunde ta ut förnödenheter ur respektive bruks varumagasin, mot avräkning på lönen.²⁰ I Ljusnedal, högt beläget i Härjedalsfjällen, var man helt beroende av brukets distributionsnät för att få spannmål.²¹ En stor del av arbetarnas löner betalades följaktligen ut i säd.

Tidpunkten för lörens utbetalande berodde på vad som för tillfället fanns till hands. Samtidigt var det bestämmande för karaktären hos relationen mellan arbetsgivare och arbetstagare i stort. Sonenscher, som studerat hantverkare i 1700-talets Paris, har betonat att lön inte alltid handlade om ersättning för redan utfört arbete. Lika mycket var den ett medel för att försäkra sig om att ett arbete skulle utföras. Lönen var ett sätt av många att bevara kontinuitet i relationen mellan arbetsgivare

Cultural Aspects of Wage Forms in Europe since 1500 (New York & Oxford 2003); Lambrecht (2006) s. 243–244. Bristen på kontanter framhålls även av Granlund (1944) s. 140.

17. Västmanlands handlingar, SE/RA/5121/5121.09/1619:4 (1619), bildid: 0128, Landskaps-handlingar, SVAR.

18. Supplik 9/3 1697, avskrift, fol. 154v–156r, vol. 31, Ljusnedals bruks arkiv (LBA), Landsarkivets i Östersund (ÖLA).

19. Brev från Karin Persdotter till bokhållare Anders Frigel dat. Almö 11/5 1680, vol. 435, TA, RA.

20. Sigvard Montelius, "1600–1815", i Sigvard Montelius, Gustaf Utterström & Ernst Söderlund, *Fagerstabrukens historia V: Arbetare och arbetarförhållanden* (Uppsala 1959) s. 88–89.

21. Jan Mispelaere, "Att tänja på gränserna: Att försöka försörja ett samhälle i utkanten av det svenska riket", i Peter Ericsson, Fredrik Thisner, Patrik Winton & Andreas Åkerlund (red.), *Allt på ett bräde: Stat, ekonomi och bondeoffer: En vänbok till Jan Lindegren* (Uppsala 2013).

och arbetstagare.²² Inom den svenska bruksforskningen har man betonat hur arbetarnas varuuttag ur brukets magasin skapade skulder som skulle betalas igen med arbete.²³ Fordringar gick ofta också i motsatt riktning: från arbetstagare till arbetsgivare. I domböckerna finns rikliga exempel på pigor och drängar som krävde sina före detta husbönder på obetalda löner i form av såväl pengar som persedlar av olika slag. Utifrån engelsk kontext har Craig Muldrew och Stephen King hävdat att bristen på pengar i det tidigmoderna samhället gjorde krediter till en central del av människors inkomster.²⁴

Lönens form kunde också vara kopplad till varumarknadens svängningar. Tillfälliga konjunkturer påverkade hur människor önskade bli avlönade. De byggnadsarbetare som renoverade överstebostället på Frösön år 1687 fick välja mellan att få 36 öre kopparmynt per dag, och ta med egen mat, eller få halva summan, 18 öre per dag, om arbetsgivaren stod för förtäringen. Eftersom tiderna var svåra och brödet dyrt, menade alla arbetare att de tjänade på det senare alternativet.²⁵ Huruvida kost ingick i ersättningen var av stor betydelse för den övriga lönen. När Margareta Nilsdotter arbetade som fatbärare vid Bernshammars hytta år 1690 ”på sin egen kost” tjänade hon 48 öre kopparmynt per dygn. De dagar bruket försåg henne med mat fick hon endast 24 öre om dagen.²⁶

Vid tillfälliga arbeten kunde lönevillkoren vara oklara, inte bara för arbetstagaren. Gårdsfogden på Almö beklagade sig i ett brev över en snickare som satte upp nya fönsterfoder och dörrar på herrgården. Fogden saknade besked från högre ort om huruvida snickaren skulle njuta fri kost vid gården, och i så fall hur mycket. För tillfället hade fogden – något motvilligt – låtit honom äta vid hans eget bord.²⁷ De timmerkarlar som arbetade vid Almö accepterade inte de villkor som dikterats uppifrån, utan krävde fri kost under den tid de utförde sitt arbete. Fog-

22. Sonenscher (1983) s. 160.

23. Montelius (1959) s. 113–118; Bertil Boëthius, *Gruvornas, hyttornas och hamrnarnas folk: Bergshantieringens arbetare från medeltiden till Gustavianska tiden* (Stockholm 1951) s. 213–216; Per Jonsson, *Finntorparna i Mången: Jord, människor och rättsuppfattning i förproletär bergslagsmiljö* (Landskrona 1989).

24. Muldrew & King (2003) s. 156.

25. Kopia av Frösö ting 27/5 1690, Handlingar rörande överstebostället Kungsgården, Frösön, vol. 13:36, Avskriftssamling 11148, ÖLA.

26. Kassabok Hune Librum Floressens, Räkenskaper från Nyhammar och Bernshammars bruk 1685–1700, Landsarkivet i Uppsala (ULA) fol. 95. Jfr Söderberg (2010) s. 457.

27. Brev från Befallningsman Gunnar Isaksson till bokhållare Anders Frigel, dat. Almö 1/9 1681, vol. 435, TA, RA.

den kunde inget annat göra än att förse dem med detta, eftersom de annars hotade att ge sig iväg.²⁸

Inte bara ersättningens form var förhandlingsbar; själva principen för hur ersättningen skulle beräknas var långt ifrån given. Både ackordslön, det vill säga i förhållande till en given arbetsuppgift eller producerad mängd, och tidlön, det vill säga i förhållande till nedlagd arbetstid, användes. Även inom samma organisation var variationen stor, vilket några exempel från bergsbruket visar.²⁹ Enligt masmästarförordningarna från 1638 och 1649 skulle masmästare, uppsättare och hyttdrängar avlönas per arbetad vecka, medan de som bokade malm ersattes per tunna.³⁰ Ingrid Klasdotter, som bokade malm vid Sexberget år 1682, fick dock betalt per dag.³¹ Samma dagpenning fick Anna Jönsdotter när hon bärgade hö för brukets räkning, forslade malm, drev vinden, samt bokade med den vattendrivna bokaren. När hon bokade för hand betalades hon i stället per tunna.³² Sovrerskorna i Sala betalades under 1570- och 1580-talen per tunna, men under 1640–1650-talen hade sovrare och bokare en vecko- eller månadslön.³³ Vid koppargruvan i Ljusnedal avlönades bergsprängarna i allmänhet per skift. En av de nyanlända bergsprängarna hade dock haft en årslön om 350 daler kopparmynt. Då han ansågs vara för dyr jämfört med de andra bergsprängarna fick han välja mellan att bli uppsagd eller övergå till skiftlön.³⁴

För dem som avlönades per dag var arbetsdagens längd en faktor. Under sommaren 1686 arbetade ryttaren Elias Nilsson, hans hustru och piga i fältmarskalk Otto Wilhelm Königsmarcks (1639–1688) trädgård på Ladugårdlandet i Stockholm. För sitt arbete med att gräva fick Elias 1 daler kopparmynt per dag; de båda kvinnorna, som grävde, rensade och vattnade, fick en halv daler. I november samma år fick Elias 24 öre per dag (0,75 daler) och i december 21 öre, vilket tyder på att arbetsdagarna

28. Brev från Befallningsman Gunnar Isaksson till bokhållare Anders Frigel, dat. Almö 27/6 1681, vol. 435, TA, RA.

29. Se här även Montelius (1959) s. 55–61.

30. Drottning Christinae Masmästareordning, 6/11 1638 och 6/7 1649.

31. Räkenskaper Björnhyttans bruk 1682, volym AI:4, 1681–1682, Enskilda arkiv, ULA, fol. 89.

32. Räkenskaper Björnhyttans bruk 1696, volym AI:6, 1696–1697, Enskilda arkiv, ULA fol. 39, 54.

33. T.ex. Salbergets räkenskaper, vol. 53:3, 1571 och vol. 73:2, 1580, Bergsbruk, Särskilda serier utom reviderade räkenskaper, nr 511, Kammararkivet (KA), RA; Räkenskaper för Salagruvan, GVI:3, 1645–1690-talet, Kammarkontorets arkiv, Bergskollegiets arkiv, RA.

34. Bruksprotokoll 27/7 1687, Protokollsbok vol. 2, LBA, ÖLA, fol. 38.

blev kortare. Även kvinnolönerna minskade under hösten: från 16 till 14 öre. Antalet ersatta timmar kunde också skifta från dag till dag. När Elisabet Olofsdotter arbetade nio timmar en dag i augusti fick hon 12 öre. Dagen därpå arbetade hon heldag, det vill säga tolv timmar, och tjänade därför 16 öre. På Kristi himmelfärdsdag 1688 arbetade tre kvinnor med att vattna från klockan fyra till klockan nio på kvällen. För dessa fem timmar fick de vardera 6 öre. En bergsprängarhustru som i maj 1688 arbetade "så när" en halv dag i trädgården fick 7 öre.³⁵

När smeden Mats Larsson Wass bad om arbete för sin 18-åriga son vid bruket i Ljusnedal 1687 antogs han för "såväl som andra halv vuxna drängar 16 öre kopparmynt skiftet".³⁶ En pojke som sprang mellan gruvan och smedjan med borrar tjänade 8 öre per dag.³⁷ År 1690 höjdes några av de unga drängarnas löner till en hel daler, eftersom de ansågs utföra fullt drängarbete. Smedsgossen Olof Torbjörnsson Svart beviljades ökning med 4 öre skiftet eftersom "han uti storlek, krafter och arbete tilltagit".³⁸ Ålder och erfarenhet var således faktorer som påverkade förhandlingen när lörens storlek skulle fastställas. Mer konstant var faktorn kön. I trädgården på Ladugårdslandet tjänade kvinnorna hälften mot männen; på andra ställen rörde det sig om två tredjedelar.

Kvinnors lägre ersättning har i forskningen förklarats av lägre produktivitet, kortare arbetstid och diskriminering.³⁹ I fortsättningen kommer vi att undersöka huruvida kvinnor utöver lägre lön fick en annan typ av ersättning än män. Det är en av många öppna frågor. De sätt på vilket lönerna betalades ut och vad ersättningen bestod i var ingenting självklart, inte heller för dåtidens människor. De berodde av såväl praktiska omständigheter som parternas olika styrkepositioner.

Tjänstefolk och tillfälliga arbetare på Ramnäs bruks gård

Drängar och pigor utgjorde landsbygdens största grupp av lönearbetare. Deras allmänna villkor torde också vara de mest kända. Tjänstefolket anställdes som regel årsvis, varvid de bodde och åt hos sina arbetsgivare. Därmed utgjorde kost och logi viktiga, men ofta svärfångade, poster

35. Trädgårdsräkenskaper 1688, Rydboholms samling E 7769, Enskilda arkiv, RA.

36. Bruksprotokoll 17/7 1687, Protokollsbok vol. 2, LBA, ÖLA., fol. 38.

37. Bruksprotokoll 18/12 1688, Huvudbok vol. 5, LBA, ÖLA, fol. 18-20v.

38. Protokoll koncept 10/8 1690, Protokollsbok vol. 10, LBA, ÖLA, § 8-2.

39. Scholliers & Schwarz (2003) s. 16.

i deras ersättning. Enligt Johan Söderbergs och Arne Janssons beräkningar stod kosten för hela två tredjedelar av en dränglöns totala värde i Stockholm år 1686.⁴⁰ Christopher Pihl, som undersökt anställda vid kronans gårdar under 1500-talet, beräknar att kostens värde motsvarade åtminstone tre fjärdedelar av en pigas eller drängs totala lön.⁴¹

Under medeltiden och 1500-talet reglerades löner i lagar och taxor.⁴² I den första tjänstehjonsstadgan, från 1664, föreskrevs endast att ”lego- och tjänstehjons lön skall bestå i kläder och penningar, eller penningvärde”. Då variationen mellan olika landsdelar var stor ”och på somliga orter i Riket gives mer än på somliga” preciserade stadgan inte lörens utformning eller storlek närmare, utan överlät på häradstingen att utfärda lokala förordningar. ”Dock skall intet legohjon hava makt, att fordra någon åker, äng, eller svedjeland, item att hålla öl- och brännvinsförsäljning, bredvid dess lön.”⁴³ I den därpå följande tjänstehjonsstadgan, från 1686, lades ansvaret för en lokal taxa på landshövdingarna. Det allmänna förbudet mot enskilt jordbruk och dryckesförsäljning – ”som en part på landsbygden härtill [---] gjort hava” – kvarstod dock.⁴⁴ Företeelsen kom, oaktat förbudet, att leva vidare.⁴⁵

Lokala förordningar utfärdades bara delvis.⁴⁶ I bland annat Västmanlands län påbjöds redan året innan den nya tjänstehjonstadgan utfärdades att en dräng, ”van vid slöjder och det arbete, som i hushåll behöves”, skulle få 30 daler kopparmynt och fyra par skor samt, om han stannat hos samma husbonde i två år, vadmal och ull till strumpor och vantar. En piga som kunde brygga, baka och väva skulle få 20 daler och fyra par skor.⁴⁷ När förordningen lästes upp för bönderna på Snevringe häradsting protesterade de mot vad de ansåg vara en alltför låg lön. Allmogen medgavs att förse drängarna med var sin uppsättning vardagskläder,

40. Johan Söderberg & Arne Jansson, ”Corn-price Rises and Equalization: Real Wages in Stockholm 1650–1719”, *Scandinavian Economic History Review* 36 (1988) s. 55.

41. Christopher Pihl, *Arbete: Skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige* (Uppsala 2012) s. 183.

42. Pihl (2012) s. 156–157.

43. *Kongl. Maj:tz Stadga och Påbud, om Tienstefolck och Legohion*, (1664), § 7.

44. *Kongl. Maj:tz Stadga och Förordning, om Tienstefolck och Legohion samt åtskillige härtills ther wid förelupne missbruk och oordningar*, (1686), § 7.

45. Granlund (1944) s. 139; Harnesk (1990) s. 138.

46. Harnesk (1990) s. 33.

47. Citerat i Emil Sommarin, *Bidrag till kännedom om arbetareförhållanden vid Sveriges bergverk och bruk i äldre tid till omkring år 1720* (Lund 1908) s. 159.

dock inget därutöver, ”oansett häradsnämnden sade sig vilja dem mera giva”.⁴⁸

I det följande kommer vi att undersöka i vilken utsträckning tjänstefolket vid Ramnäs bruks gård, vilken ligger i just Snevringe, fick ut sin lön i penningar eller i ”penningvärde”, det vill säga i vilken mån den nominella kontantlönen omvandlades i olika typer av naturapersedlar.

Bruksarkivens avräkningsböcker är uppställda enligt den dubbla bokföringens princip. För de personer som arbetat åt bruket upprättades ett konto, där arbetet och ersättningens storlek preciserades på kontots kreditsida, och avlöningen – ofta i form av uttag från brukets magasin – på dess debetsida.⁴⁹ I den avräkningsbok från Ramnäs som täcker åren 1674–1690 återfinns man i första hand det tjänstefolk som arbetade på gården.⁵⁰ Avräkningsboken innehåller också en del mer tillfälliga arbetare, varav majoritet (30 av 35) var män. Totalt upptas där löneutbetalningar för 109 personer: 70 män och 39 kvinnor. Detta ger oss ovanligt goda möjligheter att systematiskt undersöka såväl tjänstefolkets som den mer tillfälliga arbetskraftens löner.

Gårdsdrängen Jonas Jonsson kan få illustrera upplägget. Han stadgades som dräng den 4 juli 1678 och erhöll då 1,5 daler kopparmynt kontant i städselpenning. Anställningen påbörjades 8 oktober samma år. Årslönen fastslogs till 40 daler kopparmynt kontant, två vadmalsslädningar, två skjortor och fyra par skor. Jonas Jonsson stannade flera år på gården. Under de följande åren uppbar han samma lön, men 1682 utökades den med ett par vantar och ett par handskar. Från och med år 1685 sänktes lönen, ”efter guvernörens order här i länet” till 30 daler, en vadmalsslädning, ett par skor, ett par strumpor, ett par vantar och en skjorta.⁵¹

Av Jonas Jonssons kontantlön betalades 42 procent, det vill säga inte ens hälften, ut i direkta pengar. En sjättedel av lönen togs i stället ut i öl, brännvin och tobak, och lika mycket betalades för kläder och skor, utöver vad som ingick i stadgade årslöner. En mindre del – 5 procent – fick Jonas Jonsson ut i tyger. Resten, 20 procent, bestod av en mängd olika utgifter som betalades av arbetsgivaren och som drogs av lönen: ersättning till barberaren för åderlåtning, till klensmeden för ett lagat kistlås

48. Protokoll 30/1 1685, A 1a:5, Snevringe häradsrätt, ULA.

49. Om bruksmagasinen och bruksböcker, se Montelius (1959) s. 89–95.

50. Avräkningsbok 1674–1690, G 2:1, Ramnäs bruk (RB), ULA. Digitala excerpter ur avräkningsboken finns tillgängliga i databasen Gender and Work <<http://gaw.hist.uu.se/>>.

51. Avräkningsbok 1674–1690, G 2:1, RB, ULA, fol. 26, 49, 65, 74, 84, 87.

och till prästen som besökte honom med nattvard när han låg sjuk, sex daler i förlikningspengar till pigan Karin, avdrag för försummat arbete samt 1,75 daler i ersättning för ett matkläde och en bytta, som Jonas och en annan dräng hade lämnat ur sikte, när de plöjde ute på åkern, varpå de hade stulits.

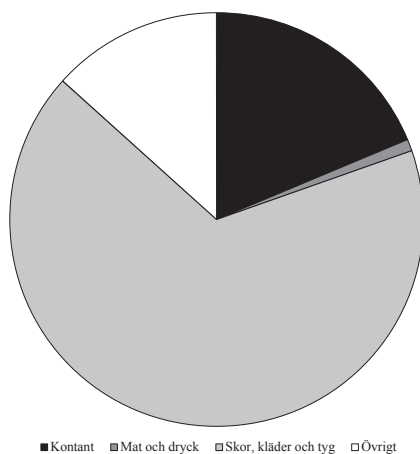
I motsats till gårdens drängar fick pigorna, kokerskorna, ammorna och de andra kvinnliga anställda vid Ramnäs gård i regel inte några kläder och skor, utöver sin kontanta lön. En stor andel – två tredjedelar – av "kontantlönen" gick i stället åt till att betala tyger, garn, kläder och skor. Som framgår av figurerna 1 och 2 är skillnaden gentemot drängarna dock försumbar vad gäller kläder och skor; trots drängarnas grunduppsättning av kläder gick en dryg fjärdedel, 28 procent, av deras lön åt till att köpa och låta sy upp ytterligare kläder, samt att köpa och låta laga skor, jämfört med 29 procent bland pigorna. Den stora skillnaden gäller i stället posten tyg och garn, vilken utgör 38 procent av kvinnornas lön jämfört med bara 9 procent bland drängarna. Om pigorna själva sytt sina kläder så framgår det inte av räkenskaperna. Däremot kan vi se att de inte alltid gjorde det; arbetslönen till skräddaren eller motsvarande person som sytt kläderna dras nämligen av från pigornas lön.

Både drängar och pigor fick ut mindre poster mat. Betydligt större uttag av mat gjordes av de tillfälliga arbetarna, vilka i allmänhet – i motsats till tjänstefolket – inte hade fri kost vid gården. De tillfälliga arbetarna tog ut en relativt stor del av sin lön i form av spannmål, 20 procent av det sammanlagda värdet, samt kött och fisk, 10 procent. Även mindre poster av smör och salt förekom (figur 3).

Skillnaderna i "kontantlörens" fördelning på olika varuslag mellan olika grupper kan således till viss del förklaras av olika anställningsvillkor: tjänstefolkets fria kost och drängarnas grunduppsättning av kläder innebar att övrig lön kunde läggas på annat, medan pigorna respektive de tillfälliga arbetarna tog ut större andelar i tyger respektive mat. När det gäller uttag i form av öl, brännvin och tobak syns en betydande genuskillnad. Medan denna post utgjorde en dryg tiondel av lönen för både de tillfälliga arbetarna, varav de allra flesta var män, och drängarna var den försumbar bland pigorna, 0,5 procent.

Skillnaderna var stora också inom grupperna. Figur 4 visar lörens fördelning bland tolv drängar vid Ramnäs, vars redovisade "kontantlön" ligger mellan ett värde av 20 och 60 daler kopparmynt. Som framgår

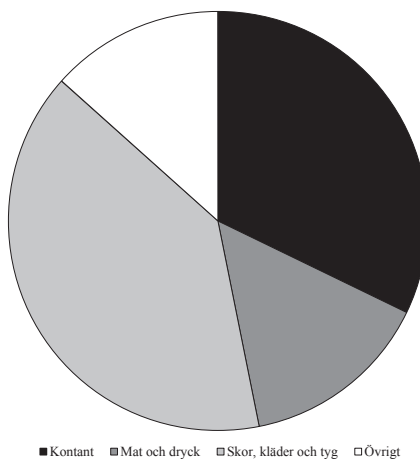
FIGUR 1: Lönernas fördelning bland kvinnliga anställda vid Ramnäs bruks gård, 1674–1690

N = 34 individer

Källa: Avräkningsbok 1674–1690, G 2:1, RB, ULA.

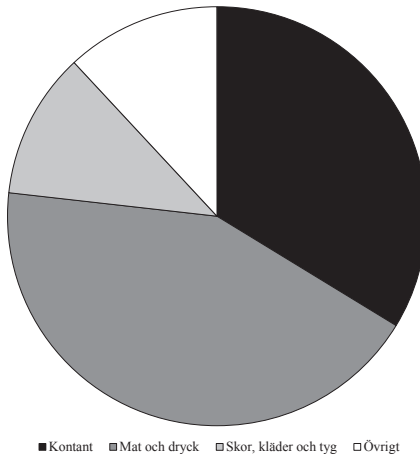
FIGUR 2: Lönernas fördelning bland drängar vid Ramnäs bruks gård, 1674–1690

N = 34 individer

Källa: Avräkningsbok 1674–1690, G 2:1, RB, ULA.

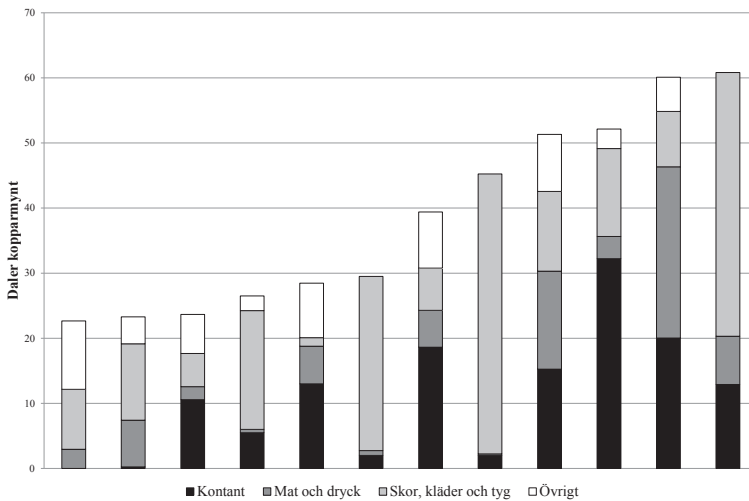
FIGUR 3: Lönernas fördelning bland tillfälliga arbetare vid Ramnäs bruks gård, 1674–1690

N = 35 individer

Källa: Avräkningsbok 1674–1690, G 2:1, RB, ULA.

FIGUR 4: Lönernas fördelning bland tolv drängar vid Ramnäs bruks gård, 1674–1690

Källa: Avräkningsbok 1674–1690, G 2:1, RB, ULA.

fanns stora individuella variationer. Dessa är inte relaterade till lörens storlek. Det finns heller inte något kronologiskt samband. Löerna verkar i stället anpassade till individens specifika förhållanden.

Löerna vittnar också om några av de vidare relationer i vilka människor ingick. En vanlig post bland löneutbetalningarna, vilken redan omnämnts, är ersättning till barberaren för åderlåtning. 1600-talets tjänstehjonsstadgor saknade föreskrifter om detta, men enligt 1739 års förordning kunde husbonden dra av kostnaden för läkarvård "om han vill". Däremot skulle han "vårda och sköta låta" legohjonet under dess sjukdom.⁵² Ett förslag vid 1834–1835 års riksdag om att husbonden skulle få göra avdrag på lönen för den tid tjänstehjonet var sjukt skapade debatt och kom slutligen inte att genomföras.⁵³ Inställningen i slutet av 1600-talet, åtminstone i Ramnäs med omnejd, var annorlunda.

Visserligen medgav häradsrätten i Snevringe år 1680 att sjukdom "snarare [var] en olycka än skuld", men det innebar endast att Hans Persson, som uteblivet från sin husbondes tjänst under tio veckor "för en hetsig sjukdom", men sedan återupptagit den, inte behövde gottgöra husbonden genom att tjäna ytterligare tio veckor in på nästa år. I stället skulle "samma 10 veckors tid honom till förlust på sin förtjänta årslön proportionalita avräknas".⁵⁴ Femton år senare nekade samma ting Per Nilsson att få ut sin fulla lön, som utöver kläder för övrigt bestod av spannmål, eftersom han "varit sjuk ifrån Kyndelmäss och till Olofsmässotiden".⁵⁵ Året därpå, 1691, antecknades i avräkningsboken från Ramnäs: "Långfredag sjuknade Johan Hansson pojken hos mig, och var här hos mig allt till d. 21 Maj, då han sjuker fördes härifrån med Olof Ersson i Djupebo. Bör vedergälla för det jag fött honom ifrån ovannämnda tid."⁵⁶

Också för ovan nämnde Jonas Jonsson gjordes avdrag med sammanlagt 18 dagar under vintern 1686 på grund av sjukdom.⁵⁷ Och när brukets vallkulla Elisabet Matsdotter låg sjuk gick hennes lön till dem som vallade i hennes ställe.⁵⁸ Sammanlagt rör det sig här i regel om mindre

52. *Kongl. Maj:ts förnyade stadga och förordning angående tjenstefolck och legohjon*, (1739), art. 7 § 11.

53. Harnesk (1990) s. 80–82.

54. Protokoll 2/10 1680, A Ia:4, Snevringe häradsrätt, ULA.

55. Protokoll 17/9 1695, Snevringe häradsrätt, Renoverade domböcker Västmanland 7, Svea hovrätt, RA, fol. 408v–409r.

56. Avräkningsbok 1674–1690, G 2:1, RB, ULA, fol. 140.

57. Avräkningsbok 1674–1690, G 2:1, RB, ULA, fol. 84.

58. Avräkningsbok 1674–1690, G 2:1, RB, ULA, fol. 40.

summor. Desto mer säger det om relationen mellan husbonden och hans tjänstefolk.

Vi får också en glimt av ammornas tillvaro. Under den period som avräkningsboken täcker fanns fem ammor på gården. De var relativt vävlönade med 50 daler kopparmynt i årslön. Åtminstone fyra av dem hade egna barn. Mellan en knapp fjärdedel och drygt hälften av deras löner gick åt till att ersätta dem som tog hand om dessa barn medan de själv skötte brukspatronens.⁵⁹

Som framgått var det bara en mindre del som betalades ut i reda pengar till tjänstefolket och de tillfälliga arbetarna vid Ramnäs bruks gård. Medan drängar och tillfälliga arbetare fick ut en tredjedel av kontantlönen i pengar, fick gårdens kvinnliga anställda, på grund av den stora andelen textilier, bara ut en femtedel. De låga andelarna kan inte enbart, och inte främst, förklaras med avsaknaden av kontanta medel. Brukspatronens barns lärare, som fick mer betalt än hushållets pigor och drängar, fick till exempel ut merparten av sina löner i kontanter.⁶⁰ Ibland har kontanta medel uttryckligen betalats för ett visst klädesplagg, till en skräddare eller till någon som lappat den anställdas skor. Pigan Karin Andersson Pask fick exempelvis en mössa i Stockholm som kostade brukspatronen, och därmed henne, 14 daler och 26 öre, vilket motsvarade närapå hälften av hennes årslön.⁶¹

Av det som faktiskt betalades ut i pengar har antagligen en hel del spenderats tämligen omgående. Att de flesta större kontanta utbetalningarna gjordes i samband med marknader – Salbergs marknad i februari och Mormässomarknaden som hölls i Västerås i augusti – tyder på det.

Bergsbrukets arbetare i Sala

De människor som var verksamma inom bergsnäringen hör till det fåtal kategorier tidigmoderna lönearbetare, som rönt ett något större intresse inom svensk forskning. Framför allt har smedernas villkor behandlats och 1700- och 1800-talen.⁶² Sigvard Montelius, vars bidrag

59. Avräkningsbok 1674–1690, G 2:1, RB, ULA, fol. 12, 34, 78, 86.

60. T.ex. Avräkningsbok 1674–1690, G 2:1, RB, ULA, fol. 72.

61. Avräkningsbok 1674–1690, G 2:1, RB, ULA, fol. 71.

62. En översikt ges i Göran Rydén, "Det tidigmoderna bergsbrukets män och kvinnor – forskning om arbetare och arbete", i Benny Jacobsson & Maria Ågren (red.), *Levebröd: Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning?* (Uppsala 2011).

i *Fagerstabrukens historia* är ett standardverk, tar visserligen upp även hyttfolkets och dagkarlarnas löner, och han nämner förekomsten av kvinnliga arbetare vid bruken, men relativt kortfattat. Tyngdpunkten ligger på hammarsmederna. Här beskriver Montelius det komplicerade avlöningssystem som fanns vid bruken och som baserades på smideslön, överjärn och överkol samt naturaförmåner i form av bostad, markrättigheter och fodertillgång.⁶³ Under några år, som undersökts under 1600-talets andra hälft, var kontantuttagen relativt små. Något högre var de på 1700-talet, men ofta lägre än vad hammarsmedsordningen föreskrev. Spannmål utgjorde den största posten. Även kött och fisk togs ut från brukets magasin.⁶⁴ Montelius betonade att löneförhållandena var långt ifrån likartade vid olika bruk, varför några generaliseringar inte lät sig göras.⁶⁵ Äldre förhållanden har undersökts av Emil Sommarin. Här redovisas ett antal utbetalningar för bland annat gruvsdrängar vid olika gruvor och hyttor i början av 1600-talet. Utöver penningar – i typfallet motsvarande omkring en sjättedel av lönens värde – fick dessa framför allt mat, varav spannmål utgjorde den största posten, och en del tyg. Sammansättningen varierade från arbetare till arbetare och från år till år.⁶⁶

För äldre tid – 1500- och tidigt 1600-tal – är det framför allt kronans verksamheter, som efterlämnat ett detaljerat källmaterial, som tillåter studier av arbete och löner.⁶⁷ Vad beträffar utbetalningen av löner till kronans anställda under 1500-talet har Birgitta Odén visat att vad som faktiskt betalades ut ofta inte överensstämde med de varor i vilka lönen fastställdes.⁶⁸ Också bergsbruk som bedrivits i kronans regi har efterlämnat ett rikt källmaterial, inte minst från silververket i Sala. Bland handlingarna, som finns bevarade från Sala åren 1596–1601, finns redovisat hur mycket de fast anställda arbetarna fick i årslön, uttryckt i pengar, samt – vid två redovisningsår, 1597 och 1601 – hur mycket de hade tillgodo från gruvan. För de följande två åren finns dessutom två små

63. Montelius (1959) s. 56–159.

64. Montelius (1959) s. 96–97.

65. Montelius (1959) s. 64.

66. Sommarin (1908) s. 133–153.

67. Pihl (2012).

68. Birgitta Odén, *Rikets uppörd och utgift: Statsfinansiering och finansförvaltning under senare 1500-talet* (Lund 1955) s. 188, 200.

kassaböcker som följer varje enskild arbetare och hur dennes ersättning såg ut i praktiken.⁶⁹

Bearbetningen av malmen innehöll många moment som bokning – sönderslagning – och sovring – sortering – vilka krävde stora mängder människor. Antalet arbetare vid Salas hyttor och bokverk varierade från år till år. De utgör ett tacksamt studieobjekt då gruppen är heterogen. Den omfattar både barn och vuxna, män och kvinnor samt anställda från olika samhällsskikt. Lönelistan från mitten av 1603 omfattar 63 arbetare, de tio arbeterskorna vid sovrehyttan inräknade.⁷⁰ Tillsammans med de som arbetade vid hissänläggningarna och nere i gruvan utgjorde gruppen den stora skara anställda, som ofta betecknades ”arbetsfolket som dagligen är i kronans arbete”.⁷¹ Beteckningen är något missvisande. Alla i denna grupp arbetade inte året runt. Exempelvis arbetade vissa sovreskor och vaskarpojkar kortare perioder och färre dagar än övriga anställda vid hyttorna.

Ingen av arbetarna hade under perioden styckelön, inte heller sovreskorna, som periodvis under 1500- och 1600-talen avlönades per tunna.⁷² Tillfälliga arbetare avlönades också per dag. Under första kvartalet 1603 arbetade till exempel Kormans piga och Kokers Hampus piga några dagar vid sovrehyttan, och Daniels Karin en och en halv dag.⁷³ De fick samma lön som de fast anställda sovreskorna, vilka då hade 12 öre silvermynt i veckan eller 2 öre per dag baserat på en sexdagars arbetsvecka. För början av 1600-talet finns det endast spridda uppgifter om hur dessa tillfälliga arbetare vid silvergruvan avlönades. Hans Snickare fick för sitt arbete råg, smör och fläsk, medan Jordans Bengt för sitt snickararbete vid hyttorna fick 16 öre i reda pengar.⁷⁴

69. Räkenskaper för åren 1596–1603, Handlingar rörande Bergverken Sala bergslag vol. 2, 1541–1748, Ämnessamlingar 757.05, RA; Vol. 77, Bergsbruk, Särskilda serier utom reviderade räkenskaper, nr 511, KA, RA.

70. Hytttefogden Olof Jonssons räkenskaper 23/1 1603–12/6 1603, vol. 77:2, Bergsbruk, Särskilda serier utom reviderade räkenskaper, nr 511, KA, RA.

71. Se t.ex. Budgetkalkylen för 1605, Strödda handlingar Sala gruva 1540-tal till och med 1610-tal, vol. 87:1, Bergsbruk, Särskilda serier utom reviderade räkenskaper, nr 511, KA, RA.

72. Räkenskaper för åren 1596–1603, Handlingar rörande Bergverken Sala bergslag vol. 2, 1541–1748, Ämnessamlingar 757.05, RA; Räkenskaper för Salagruva, Huvudbok G I 1687, Ängelsbergs arkiv, fol. 413; Räkenskaper för Salberget 1571 vol. 53:3, Bergsbruk, Särskilda serier utom reviderade räkenskaper, nr 511, KA, RA.

73. Utbetalningen för första kvartal, 19/11 1602–10/2 1603, vol. 77, Bergsbruk, Särskilda serier utom reviderade räkenskaper, nr 511, KA, RA.

74. Se t.ex. Räkenskaper för gruvan 12/4–15/11 1602, Handlingar rörande bergverken Sala bergslag, vol. 2, Ämnessamlingar 757.05, RA. Se även bokhållarens kommentar till budgetkal-

Endast hyttmästaren hade en fast bestämd årslön, vilken långt översteg de i övrigt bäst betaldas löner. Övriga årslöner beräknades utifrån en veckolön, som förvandlades till en månadslön genom att multiplicera med fyra. Den totala summan som en arbetare tilldelades var 13 månadslöner à fyra veckors arbete eller totalt 52 veckor. Detta sätt att räkna underlättade för bokhållaren och förenklade jämförelser. Avsikten var att gottgöra arbetarna kvartalsvis, var trettonde vecka.⁷⁵ Verkligheten var en annan. Fanns inga varor eller pengar att tillgå behövde man vänta ett tag. Kassaböcker och korrespondens för 1602 och 1603 illustrerar hur oregelbundet betalningarna genomfördes. Det arbetades ständigt med delbetalningar och rester. I november 1602 gjorde man en utbetalning för en period av 31 veckor, i februari 1603 följde en uträkning för de efterföljande 13 veckorna och i maj 1603 utbetalade man återstående rester av lönen från 1602.⁷⁶

En kunglig skrivelse från april samma år belyser en del detaljer kring dessa utbetalningar. Perioden 1601–1603 präglades av missväxt och brist på mat, men kronan hade stora resurser till sitt förfogande. I en skrivelse från 20 april 1603 riktat till den nya bergmästaren berättar hertig Karl (1550–1611), att han har beordrat att skicka 60 tunnor spannmål till Salberg med en drabant från Kungsör. Så snart mer spannmål anlant till Stockholm skulle även denna skickas till Sala, så att arbetarna skulle klara sig fram till nästa skörd. Eftersom gruv- och hyttefolket sammanlagt hade 360 daler silvermynt att fordra, beordrades att en del skulle betalas med beredda älghudar à 12 daler styck. Dessa kunde bara användas för att avlöna de mer vävlönade. För att skaffa sig en sådan fin beredd älghud skulle en sovrerska ha behövt sätta åtta fulla månadslöner åt sidan. Det övriga skulle betalas med reda pengar. I detta syfte gav hertig Karl i uppdrag åt två ämbetsmän att kontakta "Myntet i Stockholm", dit Salagruvans silver regelbundet skickades, för att skaffa fram kontanter. Utländsk spannmål användes för att senare samma år täcka en del ytterligare utbetalningar. I väntan på att allt skulle nå fram

kylen för 1605, "Och När Gudh Will Sommaren Kommes och Watn Mijnskiar Sigh i gruffuer Behoffues altijdt mehr Folck". Strödda handlingar Sala gruva 1540-tal till och med 1610-tal, vol. 87:11, Bergsbruk, Särskilda serier utom reviderade räkenskaper, nr 511, KA, RA.

75. Se t.ex. utbetalningen för första kvartalet, 19/11 1602–10/2 1603, vol. 77, Bergsbruk, Särskilda serier utom reviderade räkenskaper, nr 511, KA, RA.

76. Räkenskaper för gruvan 12/4–15/11 1602, Handlingar rörande bergverken Sala bergslag vol. 2, Ämnessamlingar 757.05, RA; Restlängd 28/5 1603, vol. 77, Bergsbruk, Särskilda serier utom reviderade räkenskaper, nr 511, KA, RA.

uppmanades bergmästaren att bemöta arbetarna på sådant vis att de inte skulle ha orsak till att klaga. Han skulle med eftertryck tillsäga dem "att de emellertid hava tålmod".⁷⁷ Hertig Karls förhandlingsposition gentemot sina anställda var något helt annat än fogdens på Almö.

Arbetet för perioden 12 april–15 november 1602 ersattes med en helt annan typ av varor. Den bestod till största delen av råg, malt, korn, fläsk, strömming, slaktdjur och delar av styckade slaktdjur såsom får, kor och oxar. En mindre del bestod av vete, humle, salt, smör, mjöl och sill. Hyttmästaren fick även en häst som en del av sin lön värd 15 daler.⁷⁸

Figur 5 och 6 visar 1603 års löner för de kvinnliga sovrerskorna respektive de manliga arbetarna vid hyttan och bokverket. Medan lönerna vid Salas hyttor och bokverk under 1680- och 1690-talen betalades ut med reda pengar, ersattes arbetet i början av seklet med både pengar och varor. Det var ingen större skillnad mellan män och kvinnor vad gäller löneposternas fördelning. Andelen fläsk och fisk och den lilla andelen salt var identiska. Kvinnorna fick ut lite mer spannmål, relativt sett, medan männen fick större del pengar, men skillnaderna var små. Skillnaderna var också små mellan de tio sovrerskor, som ersattes i samband med de utbetalningar som gjordes i maj 1603 (figur 7). Spannmålen dominerade helt.

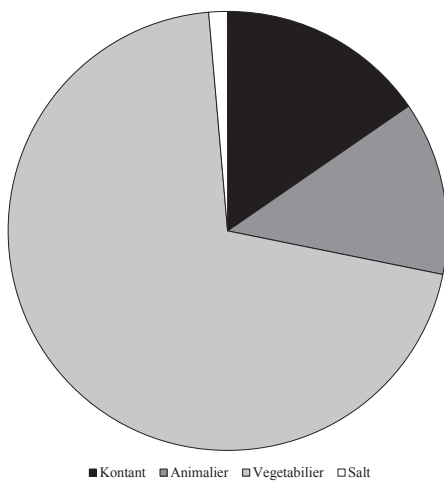
För de flesta som avlönades vid avräkningen i maj 1603 utgjorde andelen kontanter mellan 10 och 30 procent av den totala lönepotten. De unga undervaskarna som regelbundet arbetade vid hyttorna fick vid 1603 års andra utbetalning 24 öre (0,75 daler) i kontanter, vilket motsvarade knappt 20 procent av deras totala ersättning vid detta tillfälle. Resten betalades ut med spannmål, fläsk, strömming, salt och bröd. De bättre avlönade smältarna fick cirka tio procent av den totala ersättningen i kontanter.

Utöver hyttfogden hade hyttornas anställda ingen fri kost i början av 1600-talet. Gruvan såg till att vissa basvaror fanns i förråd, vilka arbetarna tog ut mot att kostnaden för dessa varor drogs från deras lön. Kalkyler upprättades för antalet arbetare och hur mycket en person behövde per månad, varefter det fastställdes hur mycket som behövde införskaffas

77. Kungl. Maj:ts brev 20/4 1603, Västmanlands handlingar, SE/RA/5121/5121.09/1603: 4 (1603), bild 7 Landskapshandlingar, SVAR.

78. Räkenskaper för gruvan 12/4–15/11 1602, Handlingar rörande bergverken Sala bergslag, vol. 2, Ämnessamlingar 757:05, RA.

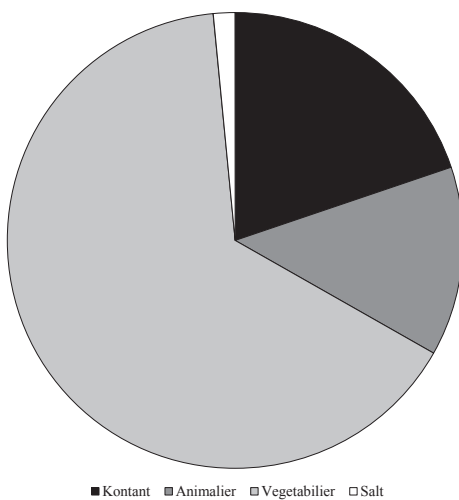
FIGUR 5: Lönernas fördelning bland kvinnliga bruksarbetare vid Sala, 1603

N = 10 individer

Källa: Hyttefogdens räkenskaper 1603, Bergsbruk Sala, KA 511, RA.

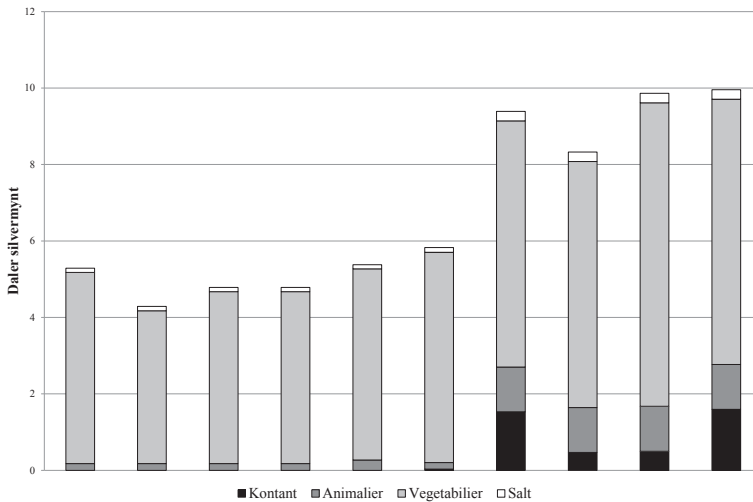
FIGUR 6: Lönernas fördelning bland manliga bruksarbetare vid Sala, 1603

N = 53 individer

Källa: Hyttefogdens räkenskaper 1603, Bergsbruk Sala, KA 511, RA.

FIGUR 7: Lönernas fördelning bland tio sovrerskor vid Sala, 1603

Källa: Restlängd med betalning 28/5 1603, Salberget, Räkenskaper bergsbruk, KA, RA.

till förrådet.⁷⁹ Någon större skuldsättning kopplat till arbetarnas varuuttag visar dock inte kassaböckerna. Varorna som uppräknades var avsedda som ersättning för gjort arbete, inte att ta ut i förväg. Ingen av de lågavlönade vid hyttorna och i bokverket hade skulder gentemot kronan efter sluträkningarna från 1597 och 1601.⁸⁰ Utbetalningen i maj 1603 tyder på samma sak. Kronan jämnade ut arbetarnas inestående lönefordringar till noll med några få undantag. Endast de med allra lägst löner tilläts att ta ut något av sin lön i förskott det året; det fanns således ett visst, om än litet, utrymme för krediter. I synnerhet de som arbetade deltid eller under begränsade perioder hade efter katastrofåren 1602 och 1603 inestående skulder, om än små sådana.⁸¹ Varorna var då exceptionellt

79. Mantalet vid Salagruva och hyttor, 20/1 1603, Handlingar rörande bergverken Sala bergslag, vol. 2, Åmnessamlingar 757.05, RA.

80. Jfr Montelius (1959) s. 112, som inte heller fann några belägg för större skuldsättning under det sena 1500-talet och det tidiga 1600-talet.

81. Hyttefogden Olof Jonssons räkenskaper 23/1 1603–12/6 1603, vol. 77:2, Bergsbruk, Särskilda serier utom reviderade räkenskaper, nr 511, KA, RA.

dyra, så eventuellt behövde kronan vara mindre strikt, om de inte ville riskera att vissa arbetare skulle falla under svältgränsen.⁸²

Något som förvärrade situationen var att kronan avlönade hyttarbetarna med det nyanlända utländska spannmålet, som omnämndes i det kungliga brevet från april 1603. När de fick sin andra betalning år 1603 fick nästan alla hyttarbetare ett spann var av utländskt spannmål.⁸³ Det utländska spannmålet kostade betydligt mer: tre daler tunnan i stället för två. För en lågavlönad sovrerska som Marina Olsdotter utgjorde ett spann utländskt spannmål nästan en fjärdedel, 24 procent, av hela hennes lön för fyra och en halv månaders arbete. För Britta Jöransdotter, som endast hade en daler i månadslön – ”ty hon är nyantagen” – och endast hade arbetat tre veckor innan bokföringens slut, utgjorde detta spann två gånger hennes lön. Hon skulle behöva arbeta in den.⁸⁴

Ironiskt nog kom från den stora mängd silver, som passerade genom sovrerskan Hillevi Andersdotters händer i form av osovrad malm, till slut väldigt lite tillbaka från ”Myntet i Stockholm”, dit silvret från gruvan skickades. Efter fyra och en halv månads arbete återvände för hennes del endast en daler silvermynt i kontant. Förmodligen fick hon omedelbart växla in den för att skaffa sig mer mat, kläder eller andra förnödenheter. För Britta Jöransdotter kom inget tillbaka i reda pengar.

Byggnadsarbetare på Öster Malma

Konstruktioner av långa tidsserier av löner, vare sig reella eller nominella, baserar sig i allmänhet på byggnadsarbetares löner, eftersom det främst är dessa som lämnat spår i källmaterialet.⁸⁵ Hur deras löner såg ut är därför av särskilt intresse. Söderberg, vars siffror baserar sig på byggnadskassor från Stockholm, uppger att arbetarna – utöver att de ibland fick öl och handskar – avlönades kontant.⁸⁶ Byggnadsarbetare i England

82. Om varupriserna och skördar 1601–1603, se Göran Hansson, *Såld spannmål av kyrkotonden: Priser i Östergötland under Sveriges stormaktstid* (Umeå 2006), bilagor och Rodney Edvinsson, Lotta Lejonhuvufvud & Johan Söderberg, ”Väder, skördar och priser i Sverige”, i Britt Liljewall, Iréne A. Flygare & Ulrich Lange, *Agrarhistoria på många sätt: 28 studier om människan och jorden: Festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag* (Stockholm, 2009) s 117–120.

83. Hyttefogden Olof Jonssons räkenskaper 23/1 1603–12/6 1603, vol. 77:2, Bergsbruk, Särskilda serier utom reviderade räkenskaper, nr 511, KA, RA.

84. Hyttefogden Olof Jonssons räkenskaper 23/1 1603–12/6 1603, vol. 77:2, Bergsbruk, Särskilda serier utom 700 reviderade räkenskaper, nr 511, KA, RA.

85. Henry Phelps Brown & Sheila V. Hopkins, *A Perspective of Wages and Prices* (London & New York 1981); van Zanden (1999); Söderberg (2010).

86. Söderberg (2010) s. 453.

tycks också ha fått ut merparten av sina löner i kontanter och inslaget av mat och andra förmåner verkar ha varit tämligen litet.⁸⁷ Av Werner Pursches undersökningar av timmermäns och andra byggnadsarbetares villkor i Stockholm under 1600-talet, framgår dock att det var "allmänt vanligt" att en del av ersättningen bestod i naturapersedlar, som spannmål, kött eller fisk, salt, kläder och skor. Utöver den ordinarie lönen gavs dessutom drickspengar, vilka kunde ersättas med främst öl, brännvin och tobak.⁸⁸

Talrika uppgifter om byggnadsarbeten finns från 1600-talet även i landsbygdsförsamlingarnas arkiv. Dessa har för Östergötlands del studerats av Göran Hansson. Han fann att utöver kontantlönen tycks kost ibland, men långt ifrån alltid, ha ingått i daglönen. Då kost ingått har den kontanta delen av daglönen varit lägre.⁸⁹ Samma intryck har vi av kyrkoräkenskaper från Västmanland. I regel tycks det ha rört sig om kontanta utbetalningar; några gånger anges explicit att betalningen tagits av "pungpenningarna".⁹⁰ Ibland utgick även kost. Om murmästaren som arbetade i Kolbäckes kyrka 1651 står dock att han "höll sig själv kost".⁹¹

En i fråga om lönernas utformning mycket detaljerad räkenskapsbok härrör från en av de många herrgårdar, som adeln lät uppföra under stormaktstiden: Östermalma i Södermanland. Precis som avräkningsboken från Ramnäs finns för varje individ en debet- och en creditsida, där utfört arbete specificeras på creditsidan och de varuslag, i vilka avlöningen betalats ut, finns antecknat med specificerat penningvärde, på debetsidan. I motsats till Ramnäs-boken framgår dock inte när utbetalningarna skett.⁹²

År 1668 listas 53 avlönade personer vid bygget. Lönerna på Östermalma utgick antingen per dag eller efter beting. Beroende på arbete kunde samma person avlönas efter olika principer. Fem av byggjobbarna var kvinnor, vilka betecknades som kalkrörerskor. De tjänade 0,5 daler kopparmynt per dag. De flesta manliga daglönare fick 0,75 daler. Fyra murgesäller fick ännu mer; som mest 1,5 daler per dag. Kvinnorna tjänade

87. Donald Woodward, *Men at Work: Labourers and Building Craftsmen in the Towns of Northern England, 1450–1750* (Cambridge 1995) s. 168.

88. Werner Pursche, *Timmermänsarbetet i Stockholm före 1700* (Stockholm 1979) s. 295–296.

89. Hansson (2006) s. 85–86.

90. T.ex. Kyrkoräkenskaper 1664, L1a:1, Kolbäckes kyrkoarkiv, ULA, fol. 41r.

91. Kyrkoräkenskaper 1651, L1a:1, Kolbäckes kyrkoarkiv, ULA fol. 27r.

92. Byggräkenskaper 1688, A:1, Öster Malma m.fl. gårdar (ÖM), ULA. Digitala excerpter ur räkenskapsboken finns tillgängliga i databasen Gender and Work <<http://gaw.hist.uu.se/>>.

sämre även när de utförde samma arbete. Från liknande arbetsplatser från denna tid finns uppgifter, som indikerar att skillnaden i lön mellan män och kvinnor inte var universell. Vid Skokloster avlönades alla hantlangare, oavsett kön, med 0,5 daler kopparmynt per dag. Eventuellt var de manliga hantlangarna pojkar; huruvida ålder varit en faktor vid bestämmandet av löner framgår inte av räkenskapsboken.⁹³

Två faktorer var av avgörande betydelse för utformningen av byggnadsarbetarnas löner. För det första rörde det sig om tillfälliga arbetare. Mer beständiga förmåner, som kunde förekomma inom bergsbruket, har därför knappast kommit i fråga. För det andra arbetade arbetarna vid byggen ofta, kanske i synnerhet på landsbygden, långt från hemmet. Hur man då löste tillgång till mat och logi har därför varit centralt. Som framgått har det varierat. De hantverkare som arbetade på Almö gavs i regel kost på gården under den tid arbetet pågick, även om – som vi såg – villkoren ibland var något oklara.⁹⁴ Vid Strömsholms slott tycks fri kost ha tillkommit dem som kommit långväga ifrån.⁹⁵

Bland arbetarna på Östermalma har det i bara tre fall noterats att personen i fråga fått mat och dryck vid gården under tiden de var där. I ett av dessa fall har också avdrag, motsvarande 6 procent, gjorts på lönen. Som framgår av figur 8 och 9 fick byggnadsarbetarna vid Östermalma ut en stor del av sin nominella lön – sammanlagt 47 procent – i form av mat och dryck. Det gäller även de tre som fick mat vid gården.

Trots att det bara förekom fem kvinnor på Östermalma finns det ändå skäl att bryta ut dem från de övriga i figur 8 och 9. Kvinnorna märker ut sig genom att en mycket liten del av deras lön bestod av mat – i jämförelse med männen framför allt lite spannmål – och dryck, det vill säga öl. Medan fyra av fem män fick öl eller brännvin till ett värde som motsvarade 19 procent av deras sammanlagda löner, var det bara två kvinnor som fick alkohol vid Östermalma, motsvarande 1,5–2 procent av deras respektive löner. I gengäld hade tre av fem kalkröreskor fordringar på godset vid räkenskapsårets slut. Den fjärde fick ut 85 procent av sin lön i kontant. I det femte fallet användes en stor del av lönen – 50 procent – till att betala de böter hon dömts till för begånget lönskaläge.⁹⁶

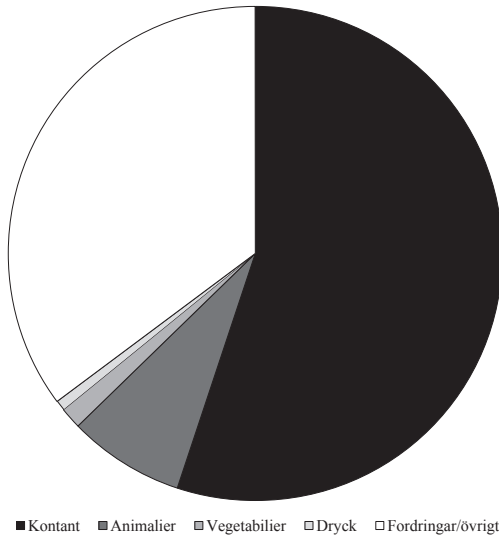
93. Skoklosters räkenskapsbok 1675, Rydboholms samling E7525, RA. Se även Pihl (2012) s. 172.

94. Gårdsräkenskaper 1682–1687, 436, TA, RA.

95. Verifikationer, Byggräkenskaper 1687–1690, G1:10, Strömsholms slott, RA.

96. Byggräkenskaper 1688, A:1, ÖM, ULA, fol. 6–10.

FIGUR 8: Lönernas fördelning bland kvinnliga byggnadsarbetare vid Östermalma herrgård, 1668

N = 5 personer

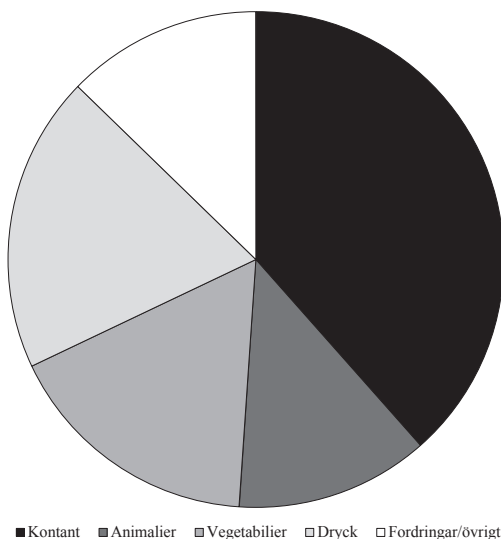
Källa: Byggräkenskaper 1668, A:1, ÖM, ULA.

I övrigt går det inte att fastställa något samband mellan lörens storlek och dess sammansättning. Det är till exempel inte så att de som tjänade mest också fick den största andelen kontanter, kött eller vad det nu kunde tänkas vara. Samma slutsats kan man dra av figur 10, som visar lönernas fördelning för tolv soldater, vilka alla arbetade som daglönare vid bygget av Östermalma. De kontanta medlen utgör mellan 19 och 63 procent av lörens värde eller – om det uttrycks i reella tal – mellan 18 och 63 daler kopparmynt.

Några kläder, skor eller tyger förekom inte bland utbetalningarna vid Östermalma. Kategorin "övrigt", som i Ramnäs rymde alla möjliga typer av utgifter, handlade i Östermalmas fall främst om fordringar och obetalda löner. Mycket få har fått något annat än mat, dryck och kontanter.

Även om byggnadsarbetarnas löner definierades i penningvärde betalades sammanlagt bara 39 procent ut i pengar. Detta kan kontrasteras mot stallbygget i Strömsholm 1698, där alla utbetalningar verkar ha

FIGUR 9: Lönernas fördelning bland manliga byggnadsarbetare vid Östermalma herrgård, 1668

N = 48 personer

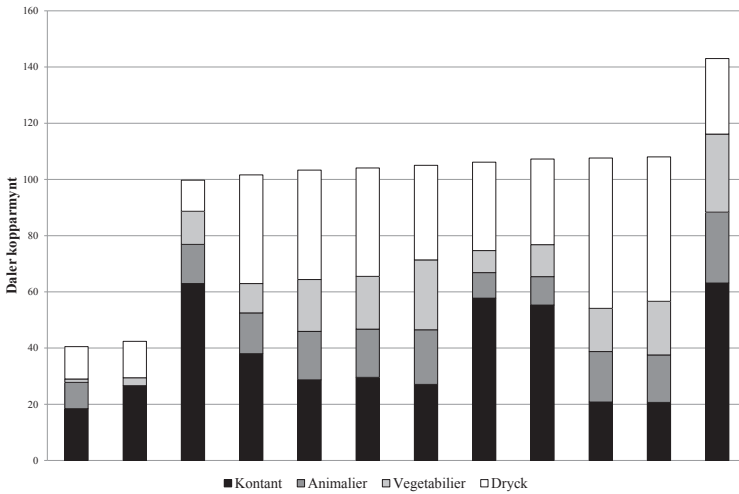
Källa: Byggräkenskaper 1668, A:1, ÖM, ULA.

varit i klingande mynt. Där hade stallets skrivare bokstavligen hämtat pengarna från tullen i Västerås, vilka anslagits till bygget.⁹⁷ Östermalmas byggherre, Wilhelm Drakenhielm (1624–1676), led sannolikt heller ingen brist på kontanta medel. Som generaltullmästare i Stockholm hade han kronans tullinkomster att hantera och han var inte alltid noga med att skilja dessa från sina egna medel. Han lånade dessutom ut stora penningssummor till kronan.⁹⁸ Det är givetvis möjligt att Drakenhielm valt att använda sina mynt på andra områden; kanske tyder de fodringar på godset som ändå fanns – framför allt bland de kvinnliga arbetarna – på att det saknades pengar. Men det kan också förklaras utifrån byggnadsarbetarnas specifika situation på Östermalma. Många befann sig under en lång period borta från hemmet, i vissa fall uppemot ett

97. Räkenskaper 1698, GI:2, Strömsholms hingstdepå, ULA, fol. 346.

98. G. Jacobson & Bengt Hildebrand, "Wilhelm Drakenhielm", i *Svenskt biografiskt lexikon*, vol. 11 (Stockholm 1945).

FIGUR 10: Lönernas fördelning bland tolv soldater vid Östermalma herrgård, 1668

Källa: Byggräkenskaper 1668, A:1, ÖM, ULA.

halvår. På den sörländska landsbygden fanns säkerligen inte lika goda möjligheter som i Stockholm att köpa sin mat på krogar och värdshus. Det skulle i så fall, återigen, innebära att förklaringen varken handlar om bristen på pengar eller traditionella sätt att betala ut löner, utan om arbetarnas konkreta livssituation.

Hushåll och marknader: lörens kontext

Under de senaste decennierna har forskningen allt starkare betonat att individuella löner måste sättas i samband med andra typer av inkomster och försörjningsmöjligheter för hela familjen.⁹⁹ Att torparen Erik Mårtensson fick mat vid Almö och inte pengar under de dagar han arbetade vid herrgården, ska förstas i ljuset av hans och hans familjs övriga situation. De hade ett torp, som låg under Almö och mot vilket han utförde dagsverken. Till torpet hörde en halv hektar åker, vilket var för lite att

99. Laurence Fontaine & Jürgen Schlumbohm, "Household Strategies for Survival: An Introduction", i Laurence Fontaine & Jürgen Schlumbohm, *Household Strategies for Survival 1600–2000: Fission, Faction and Cooperation* (Cambridge 2000) s. 2–3; Steve Hindle, *On the Parish? The Micro-Politics of Poor Relief in Rural England c.1550–1750* (Oxford 2004) s. 22–23.

leva på.¹⁰⁰ Att Erik två gånger i veckan åt någon annanstans, och därmed minskade trycket på hemmets egna begränsade resurser, betydde säkerligen mer för familjens ekonomi än om han fått några mynt då och då.¹⁰¹

En vanlig kritik av reallöneundersökningar är att de förenklar förhållandet mellan lön och levnadsstandard. Löner utgjorde bara en del av hushållens totala inkomster.¹⁰² Saken kompliceras ytterligare av att det inte självklart var löntagaren själv som tog del utav lönen. Studier av pigors och drängars löner i Gronningen under 1800-talet har visat att de ibland fick varor, som gick till deras föräldrar snarare än till dem själva.¹⁰³ I Ramnäs tog gårdsdrängen Lars Bengtsson och kokerskan Karin Olofsdotter båda ut råg till sina respektive mödrar.¹⁰⁴ Och till vaktaren Lars Olsson gick i mars 1688 en fjärding råg ”som hans hustru bekom”.¹⁰⁵ Vid Sala upprättades i slutet av 1600-talet långa listor om vilka belopp som togs ut och av vem. För december 1691 gjordes 198 uttag. I knappt en tredjedel av fallen betalades lönen ut till arbetaren själv. Förfarandet var vanligare bland de unga arbetarna, men också bland de äldre fanns en brokig skara inkasserare. I tolv fall rörde det sig om arbetarens hustru, i ytterligare tio fall arbetarens mor eller brorshustru och i nio fall en annan kvinna. En handfull av de senare kallades matmodern. I 16 fall rörde det sig om en far, bror eller son. Fyra personer betecknades som arbetarens husbonde.¹⁰⁶

Exempel som dessa visar hur löner betalades ut i sociala sammanhang som långa löneserier aldrig kan fånga, men som vi måste vara medvetna om när vi tolkar dem. Idag tänker vi oss lönen som en summa pengar som vi kan omsätta på en marknad. Tillgången på pengar – i form av ettor och nollor som flyttas mellan digitala bankkonton – tycks i vårt moderna, västerländska samhälle närmast oändlig, likaså tillgången

100. Geometrisk avmätning 1691, Almö, Västerås-Barkarö socken, T7:1-2:3, Lantmäteristyrelsens arkiv, RA.

101. Olwen Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France, 1750-1789* (Oxford 1974) s. 73.

102. T.ex. Sonenscher (1983) s. 150-151.

103. Henny Gooren & Hans Heger, "Wage Forms, Pay Systems and Labour Control in Nineteenth-Century Agriculture: Evidence from the Dutch Province of Groningen", i Peter Scholliers & Leonard Schwarz (red.), *Experiencing Wages: Social and Cultural Aspects of Wage Forms in Europe since 1500* (New York & Oxford 2003) s. 144.

104. Avräkningsbok 1674-1690, G 2:1, RB, ULA, fol. 119, 121.

105. Avräkningsbok 1674-1690, G 2:1, RB, ULA, fol. 108.

106. Avlöningslängder för gruv- och hyttfolk, december 1691 GIIa:1, Räkenskaper för Sala gruva, Engelsbergs arkiv.

på varor. 1600-talets tillfälliga eller permanenta brist på kontanter och varor gjorde att löneutbetalningarna var mer direkt kopplade till distributionen av varor. Löner stod inne, i väntan på leverans eller på nästa skörd. Krediter utgjorde en viktig del av lönerna, precis som i den tidigmoderna ekonomin i stort. Lika grundläggande var att löntagaren kunde få både förnödenhet som mat och husrum och lyxartiklar, som en fin älghud eller en dyr mössa, direkt via arbetsgivaren, i stället för att gå omvägen över pengar, som sedan byttes ut mot varor. Inkomsterna omsattes inte på en fri marknad. Dess former förhandlades fram inom ramen för förhållandet mellan arbetsgivare och arbetstagararen.

Individuella utbetalningar var också intimt förknippade med andra människors inkomster. Det faktum att exempelvis brukets arbetare, inklusive dess tjänstefolk, fick delar av sin lön utbetalade i form av kläder eller skor genererade arbete och inkomster för närområdets skraddare och skomakare. Bland posterna i utbetalningarna vid Ramnäs återfinns dessutom två kvinnor – Per Larssons hustru respektive Gastens hustru – som fick betalt för att ha tillverkat kläder.¹⁰⁷ Båda var sannolikt gifta med smeder vid samma bruk. En stor del av de anställdas uttag av öl och brännvin distribuerades via Karin i Gåsvad, en torparhustru under bruket, som sedan ersattes för detta av bruket.¹⁰⁸

1600-talets löner ska inte bara förstå utifrån att arbetarna kunde få varor i stället för pengar; marknaden för varor såg i sig mycket annorlunda ut än idag. Den var inte separerad ifrån, utan många gånger sammanflätat med, löne marknaden. Samtidigt förekom att löner, åtminstone delvis, betalades ut i reda pengar, som kunde spenderas mer fritt. Som vi såg tog de anställda i Ramnäs framför allt ut kontanter i samband med marknader i närområdet. När arbetarna i Ljusnedal anhöll om att få ut den tredjedel av sin lön i pengar, som de hade rätt till, bad de särskilt om att få kontanter på hösten. Då, efter slakten, var nämligen kött och hudar billigt.¹⁰⁹ Pengar var något eftersträvarsvärt, och man visste att utnyttja marknadens svängningar.

107. Avräkningsbok 1674–1690, G 2:1, RB, ULA, fol. 84 & 113.

108. Avräkningsbok 1674–1690, G 2:1, RB, ULA, fol. 104 & 114.

109. Supplik 9/3 1697, avskrift, fol. 154v–156r, vol. 31, LBA, ÖLA.

Slutsatser

Inom tidigare forskning har tidigmoderna löner ofta framställts som trögrörliga och sedvanebundna.¹¹⁰ Studerar man vad som egentligen betalats ut framstår lönen i stället som mycket föränderlig och anpasslig, såväl till lokala och individuella förhållanden som till internationella konjunkturen. Nominella löner svarade sällan mot en verklig summa pengar, utan användes som måttstock vid lörens konkreta utformning. Vår studie har visat att fördelningen mellan kontanter och persedlar, men också mellan olika naturapersedlar, kunde se mycket olika ut, inte bara mellan olika arbetsplatser och mellan olika arbetarkategorier, utan också inom samma grupp och på en och samma arbetsplats. Vid den större arbetsplatsen, Sala, tycks utrymmet för individuella variationer ha varit mindre, men här fanns skillnader mellan olika utbetalningsomgångar.

John Munro har hävdad att orörliga nominella löner innebär att reallörens utveckling helt bestämdes av prisernas förändringar.¹¹¹ De konkreta löner som faktiskt betalades ut var i stället resultatet av förhandlingar, där prisnivåer var en aspekt, tillgången till pengar och varor en annan och tillfälliga styrkeförhållanden en tredje. Dåliga skördar och höga spannmålspriser kunde leda till sänkta löner, som vi såg i Salafallet. Samtidigt kunde krediter och pragmatiska lösningar ge tillfällig respekt, både för löntagare och arbetsgivare. 1600-talets arbetare hade, som Muldrew och King uttryckt det, ingen köpkraft i modern mening, utan navigerade i en ekonomi präglad av krediter, rättigheter och ojämna maktförhållanden.¹¹² De sätt på vilket löner betalades ut synliggör delar av denna ekonomi. Mer forskning inom området skulle därför inte bara ge ny kunskap om lönearbetet och löntagarnas villkor, den skulle också kunna belysa hur den tidigmoderna marknaden fungerade i stort.

Utöver individuella skillnader har vår studie också påvisat skillnader mellan kvinnor och män i vad som faktiskt betalades ut. Kvinnor fick inte bara mindre; de fick ofta andra saker. Det kan ha berott på traditioner, men det kan också ha varit kopplat till kvinnors annorlunda försörjningsvillkor i övrigt. Vad som bestämde lönernas utformning mer

110. Deceulaer (2003) s. 28.

111. John H. Munro, "Wage-stickiness, Monetary Changes, and Real Incomes in Late and the Low Countries 1300–1500: Did Money Matter?", *Research in Economic History* 21 (2003) s. 187.

112. Muldrew & King (2003) s. 156.

bestämt, och vilka konsekvenser detta fick på kort och lång sikt, är för framtida forskning att utreda.

How were seventeenth-century wage labourers paid?

Early modern wages is a complex and interesting, but understudied, topic. Historians are well aware that wages involved much more than monetary remuneration. Our knowledge of how people were actually paid for their work is limited, however. This article examines to what extent nominal wages in seventeenth-century Sweden consisted in money, in goods or in other perquisites. Servants, casual labourers and workers in the mining and building industries are studied. The main result is that forms of payment were highly variable, not only between different places of work, but also between labourers at the same location and in the same trade. Rather than customarily determined, wages were adaptable and changed according to individual or local circumstances. The study also found that women were not only paid less but in a different way.

The nominal wages studied did not correspond to real sums of money, but were used as benchmark for actual payments. Shortage of cash explains some of this phenomenon. But the limited and uneven supply of market goods more generally also meant that it was sometimes advantageous, or even necessary, for workers to be paid in goods rather than coins. Wages were, moreover, used to cover all sorts of personal expenses, including medical care, childcare, purchases and fines. Early modern wages were negotiable. As in all negotiations, the outcome was contingent on local and practical circumstances as well as on general ideas and the relative positions of the parties.

Payments were irregular. This could be because of a lack of means of payment, but it could also be because of the shifting needs of individual wage earners. Different remuneration methods, i.e. piece rate versus time rate, were used at one and the same work place and for the same category of workers. In short, then, early modern wages were not a uniform entity. This should be borne in mind when real wages series are studied and compared. Through their disparity, their negotiable character and through different credit arrangements, they allowed for a much wider flexibility than real wages series suggest.

Keywords: Sweden, seventeenth century, wages, payment, servants, day labourer